

Diana Mikšić

Hrvatski državni arhiv
Marulićev trg 21
Zagreb

RUSKI RATNI ZAROBLJENICI U PRVOM SVJETSKOM RATU PREMA GRADIVU HRVATSKOGA DRŽAVNOG ARHIVA

UDK 930.253(497.5):355.257.7(=161.1)“1914/1918“

Pregledni rad

Rad je pripremljen kao izlaganje na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji »Rusija i svijet uoči, tijekom i nakon Prvoga svjetskog rata prema dokumentima ruskih i stranih arhiva« održanoj u Moskvi 7.–8. rujna 2004. U njemu je uz kratke napomene o okolnostima sukoba i o službi koja se tijekom rata bavila nadzorom nad zarobljenicima u Austro-Ugarskoj Monarhiji predstavljen izbor iz dokumenta sačuvanih u Hrvatskom državnom arhivu, pretežito u fondovima Predsjedništva i Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade te u fondu Obitelji Erdődy. Kao ilustracija života ruskih ratnih zarobljenika doneseni su i izvadci s fotografijama objavljeni u tjedniku Ilustrovani list za Prvoga svjetskog rata.

***Ključne riječi:** Prvi svjetski rat, Hrvatski državni arhiv, ruski ratni zarobljenici*

Uvod

Temama iz povijesti Prvoga svjetskog rata u hrvatskoj je historiografiji dosad posvećeno prilično malo prostora iako upravo to razdoblje predstavlja jednu od zamršenijih pojavnosti ovoga područja. Dok je o političkoj i vojnoj sastavnici ovoga razdoblja na hrvatskom tlu napisano svega nekoliko djela, onih koji bi se bavili širim i opsežnijim pristupom različitim aspektima svakidašnjega života gotovo da nema niti traga. Jedan od razloga je prilično mali broj izvora iz razdoblja Prvoga svjetskog rata u Hrvatskom državnom arhivu.

Okolnosti sukoba

Početak Prvoga svjetskog rata Rusko Carstvo i Hrvatska, koja se tada nalazila u sastavu carevine Austro-Ugarske, dočekale su na suprotstavljenim stranama. Dok je Austro-Ugarska s Njemačkom i Italijom tvorila Trojni savez, Rusija se u dvojnoj interesnoj podjeli svijeta našla s Francuskom i Velikom Britanijom na strani Antante. Političko područje sukoba interesa Austro-Ugarske i Rusije nalazilo se upravo na prostoru jugoistočne Europe, dakle i Hrvatske. Austro-Ugarsku ratnu snagu činilo je 48% Austrijanaca i Mađara te 52% slavenskoga pučanstva, koje je uglavnom bilo nezadovoljno svojim političkim položajem u Dvojnoj monarhiji. Dualističko uređenje uvjetovalo je postojanje triju vojnih organizacija: zajedničke vojske, austrijskoga te mađarskoga domobranstva, u sastavu kojega je bila i I. divizija hrvatskoga domobranstva. Ruske oružane snage nisu u pogledu vojne obuke

zaostajale za vojskama drugih europskih država. Posebna pozornost poklanjala se taktičkoj obuci nižega komandnog sastava, a u ratnoj se doktrini isticao napad kao osnovno sredstvo za slamanje otpora neprijatelja. Njezina je slabost ležala u nerazvijenosti logističke infrastrukture, dok je oprema oružjem vojnika prve i druge linije bila jednaka onoj njemačkih snaga, a vjerojatno je premašivala one austrougarskih.¹

Područje sukoba nazvano istočno bojište bilo je podijeljeno na sjeverozapadnu frontu u istočnoj Prusiji, gdje su bile koncentrirane njemačke snage nasuprot ruskima, te jugozapadnu frontu u Galiciji, gdje su se sučelice našle ruske i austrougarske snage. Rezultat sukoba bit će tri milijuna mrtvih, devet milijuna ranjenih i promijenjena politička slika država koje su u njemu sudjelovale.

Ne ulazeći u detaljnu ratnu kronologiju bilježe se veliki gubitci nakon bitke kod Tannenbergu u kolovozu 1914., kada u zarobljeništvo pada 92 000 ruskih vojnika. Slijedile su borbe na istočnoj fronti, nazvane Galicijska bitka, koje su nosile svoje gubitke i u kojima je ratna sreća prevladala na ruskoj strani. Godine 1915., nakon njemačke ofenzive i nekih uspjeha ruskih snaga kod Przemysla, borbe su vođene na Karpatima i ruske su snage izbačene iz Galicije, Poljske, Volinje, Litve i Kurzema. Tijekom te godine izgubljeno je dva milijuna ruskoga ratnog ljudstva, a polovica su bili zarobljenici.

Godina 1916. bila je obilježena ratnom srećom na ruskoj strani, osobito ofenzivom generala Brusilova, koji je zauzeo Bukovinu i dio Galicije te se smjestio na karpatske prijevoje. No nastavak ratovanja izazvat će porast nezadovoljstva među vojnicima. Rusija se 1917. našla u vrtlogu dviju revolucija, od kojih će prva paralizirati rusku armiju, a druga donijeti kraj njezinu sudjelovanju u Prvom svjetskom ratu.²

Ratni zarobljenici samo su jedna od komponenti koja je ocrtavala obličje toga ratnog sukoba.

Djelovanje službe za nadzor zarobljenika

Nakon preustroja Habsburške Monarhije 1868. u dvojnu zajednicu Austro-Ugarsku hrvatsko se područje našlo u novouređenoj državopravnoj svezi s Ugarskom, kao dijelu te carevine u kojoj će ostati do listopada 1918., da bi 1. prosinca iste godine stupilo u zajedničku državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. U upravnom pogledu na čelu mu je, uz bana, bila Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada sa svojim predsjedništvom te odjelima za unutarnje poslove, bogoštovlje i nastavu te pravosuđe. Od godine 1914. djeluje Odjel za narodno gospodarstvo, a od 1918. i samostalni Odjel za zdravstvo.³

Uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata, inicijativom Ministarstva rata Austro-Ugarske, na savjetovanju u Beču 18. svibnja 1914. osnovani su u Beču, Budimpešti, Sarajevu i Zagrebu središnji uredi za defenzivnu dojavnu službu kao strogo tajne organizacije s podređenim glavnim mjestima, čime je bila osigurana suradnja s obavještajnim službama armijskih korpusa, Biroom za evidenciju generalštaba kao središnjom vojnom obavještajnom službom za cijelu Monarhiju te policijskim službama. Središnja defenzivna dojavna služba funkcionirala je kao kontraobavještajna. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bila je poseban odsjek Unutarnjega odjela Zemaljske vlade, koji se bavio evidencijom svih osoba sumnjivih ili osuđenih zbog špijunaže te je kao klasična politička policija počela izrađivati elaborate o političkoj situaciji u pojedinim dijelovima zemlje, a djelovao je u najužoj svezi s redarstvenim

¹ Vojna enciklopedija, Beograd, 1967., sv. 9, Svetski rat, prvi, str. 343.

² <http://www.richtofen.com/ww1sum2/index.htm>: The Eastern Front u The War Times Journal, 7. III. 2005.

³ Beuc, Ivan: *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*. Zagreb, 1969., str. 180–183.

oblastima (pograničnim redarstvenim satništvima i gradskima redarstvenim povjereništva). U težnji za modernizacijom i proširenjem djelatnosti Središnje dojavne defenzivne službe Vrhovno zapovjedništvo vojske potaknulo je u srpnju 1915., pri Unutarnjem odjelu Zemaljske vlade, osnivanje IV B odsjeka za pogranična redarstvena satništva, kojemu je 20. srpnja 1915. priključena postojeća Središnja defenzivna dojavna služba. Time su u ratnim godinama od ljeta 1915. do jeseni 1918. Središnja defenzivna dojavna služba u Zagrebu i pogranična redarstvena satništva u Zemunu, Mitrovici i na Sušaku, a i gradska redarstvena povjereništva u Zagrebu i Osijeku, djelovali sukladno organizirani u okviru IV B odsjeka za pogranična redarstvena satništva u poslovima vezanim za interniranje i konfiniranje podanika neprijateljskih država zaraćenih s Austro-Ugarskom koji su živjeli na području Hrvatske i Slavonije. Između ostaloga, odsjek se bavio pitanjima smještaja ratnih zarobljenika i nadzorom nad njima kao besplatnom radnom snagom. Osim toga surađivao je s vojnim oblastima u potragama za vojnim bjeguncima i odbjeglih ratnih zarobljenicima, dok se u 1918. godini ponajviše orijentirao na izvještaje o djelovanju vojnih bjegunaca u zemlji. Njegova nemogućnost da kontrolira tijek događaja rezultirao je i prestankom djelovanja, temeljem naredbe od 15. listopada 1918., a neke od njegovih ovlasti prijeći će na Predsjedništvo Zemaljske vlade.⁴

Dokumenti⁵

Zarobljenici u Monarhiji

Iz mađarskoga prijevoda izvještaja španjolskoga poslanstva u Beču sačinjena prigodom posjete ruskim i srpskim ratnim zarobljenicima na području Austro-Ugarske Monarhije saznajemo ponešto o općim uvjetima u logorima. Izvještaj govori o smještaju u izdvojenim barakama, gdje na oko stotinu ljudi dolazi jedan sanitarni čvor s tuševima koji se rabe svakoga tjedna. Odjeća se u međuvremenu dezinficirala, a zarobljenici su se cijepili protiv kolere, tifusa i boginja. Što se tiče prehrane troškove je pokrivala austro-ugarska vlada, a činili su je ujutro juha ili kava/čaj sa šećerom, u podne juha s mesom i varivo ili tjestenina te navečer varivo. Jelo su spremali kuhari zarobljenici u čistim kuhinjama, a postojale su i dobre peći za kruh. Zarobljenici u logorima nalazili su se na radnoj obvezi izgradnje logora, za koju su isprva dobivali 24 filira dnevno. U logorima je bilo i nešto pritužbi, kao što su želje za izlaskom u grad i kupovinu u dućanima, više slobode kretanja unutar logora i više ruskih knjiga, a nekoliko ih se odnosilo na kašnjenja pisama i novca.⁶

Drugi dokument Ministarstva rata u Beču govori o posjetu pripadnika Danskoga Crvenog križa logorima u Austro-Ugarskoj i Rusiji. Dogovoreno je da će zarobljenike pregledavati po tri sestre s austrougarske i ruske strane. Posjet će biti bez političkih i vojnih namjera, obilaziti će se logori, bolnice i zatvori, bit će omogućen neograničen pristup zatvorenicima, razgovor nasamo i donošenje novčanih i materijalnih darova, a smjet će se i fotografirati.⁷

U okružnici upućenoj vladinim povjerenicima o slanju ratnih zarobljenika na obavljanje gospodarskih radnji tražila se dostupnost (po poslodavcu) podataka o poslodavcu i

⁴ Pavle Radić: *Analitički inventar: Središnja defenzivna dojavna služba*, 1988/89.

Pavle Radić, Zdeslav Dukat, Biserka Stanišić: *Analitički inventar: Odsjek IV B-res. za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade*, 1992.

⁵ Ovom prigodom zahvaljujem kolegici Danijeli Marjanić na prijevodu dokumenata s njemačkoga jezika.

⁶ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond: Zemaljska vlada. Predsjedništvo, dalje: PRZV, 6-22, 4104-2223/1915.

⁷ HDA, PRZV, 6-22, 9795/1915.

mjestu zaposlenja, postaji s koje se zarobljenici trebaju otpremiti, broju zarobljenika, jačini pratnje, danu otpreme zarobljenika i zarobljeničkom logoru iz kojega odlaze.⁸

Okružnicom je izviješteno kako je Vojno zapovjedništvo u Zagrebu dopisom priopćilo naredbu ministarstva rata u Beču kojom se određuju datumi vjerskih svetkovina na koje se ratni zarobljenici kod privatnih poslodavaca imaju osloboditi od posla.⁹

Vojni odjel Vojnoga zapovjedništvo u Zagrebu izdao je »Propise za dobavu ratnih zarobljenika za radnje u zemljama sv. krune ugarske (vrijede od 1. ožujka 1916.)«, koji su namijenjeni ponajprije poslodavcima i koji sadržavaju poglavlja: »ustroj radnih odjela ratnih zarobljenika, nastamba, posteljina, opskrba, odijevanje, zdravstvo, postupak sa ratnim zarobljenicima, pazka nad radnicima kod rada, radni doplatci, kontrola, doprema i otprema, ratni zarobljenici mogu se povratiti s posla u tabor prema raznim osnovama, dužnost jamstva, slučaj smrti«. U prilogu je dan »normalni jestvenik br. 1. za ratne zarobljenike«.¹⁰

Sljedećim dokumentom Ministarstvo rata u Beču obavješćuje 13. XI. 1917. sve zapovjednike logora i njihove zamjenike o utjecaju političkih prilika u Rusiji na raspoloženje ruskih zarobljenika. Spis je bio dostavljen Vojnom zapovjedništvu u Zagrebu pod nazivom »O revolucionarnom pokretu među ruskim zarobljenicima«.¹¹ Od zapovjednika logora traži se da ne podržavaju, već zaustave pokret, koji bi mogao izazvati kaos i zbrku. Najviše su se bojali da bi te ideje prihvatili vojno i nadzorno osoblje te zapovjednici koji su radili sa zarobljenicima.

U okružnici Policijske direkcije u Beču kaže se da je utvrđeno kako se paketom iz Rusije dostavljaju letci sa zahtjevima zarobljenicima da pokušaju pobjeći iz logora i da onaj tko uspije donese u domovinu vijesti o drugovima.¹²

Iz života ruskih zarobljenika

U gradivu Hrvatskoga državnog arhiva sačuvano je ponešto dokumenta koji oslikavaju stanje života ruskih zarobljenika na području Hrvatske za Prvoga svjetskog rata.

Iz izvješća Predsjedništva zemaljske vlade svim vladinim povjerenicima doznaje se kako je 5. vojno – etapno zapovjedništvo došlo do znanja da je domaće pučanstvo u nekim krajevima darivalo ruske ratne zarobljenike živim sredstvima i drugim darovima. Iako zapovjedništvo ne poriče dobru namjeru, darivanje zarobljenika strogo se zabranjivalo, kako bi se među zarobljenicima održala disciplina i kako bi se pučanstvo uputilo da darove namijeni našim vojnicima i četama na bojnopolju.¹³

U izvješću Kraljevskoga vladina povjerenika za županiju virovitičku i kraljevski slobodni grad Osijek govori se o sprovodu ruskoga zarobljenika u Dalju, koji je umro u bolnici Crvenoga križa. Zarobljenik je bio svečano pokopan na tamošnjem pravoslavnom groblju. Na sprovodu je bio veliki broj domaćega pravoslavnog stanovništva (oko 2000 ljudi) te, kao žalobna povorka, 50 zarobljenih Rusa. Stanovništvo je bilo oduševljeno takvim

⁸ HDA, fond: Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove, serija: Odsjek IV-B res. za pogranična redarstvena satništva, dalje: UOZV, IV B-res. 1718/1916.

⁹ HDA, UOZV, IV B-res. 8053/1916.

¹⁰ HDA, UOZV, IV B-res. 1916, kut. 90.

¹¹ HDA, fond: Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove, serija: Središnja defenzivna dojavna služba, dalje: UOZV, SDDS, 3677/1917.

¹² HDA, UOZV, SDDS, 2729/1917.

¹³ HDA, PRZV, 6-22, 8035/1915.

postupkom odgovornih, a jedna je seljakinja dopustila da se zarobljenik ukopa u njezin grob, što su vlasti osudile.¹⁴

Spis Vojnoga zapovjedništva u Zagrebu svjedoči o slobodnom kretanju ruskih ratnih zarobljenika bez ikakve pratnje ili u pratnji djece i žena, odnosno o uživanju sloboda koje ratni zarobljenici ne bi smjeli uživati po svom zarobljeničkom položaju. Stoga su se pozvali zapovjednici zarobljeničkih radničkih odjela da zarobljenike vraćaju u logore.¹⁵

Na sva je upravna područja poslan proglas od 12. prosinca 1915., koji kaže: »Ces. i kr. vojno zapovjedništvo u Zagrebu saopćilo je dopisom od 18. listopada 1915. broj 8210/Pr. da mu sa mnogo strana stižu prijave da domaće pučanstvo ruskim ratnim zarobljenicima koji su ovdje na zaradi daje rakiju i da ih dapače u vrijeme kad su slobodni od rada zavađa na posjećivanje gostiona i krčma. Ovom se umjestnom i na nepravom mjestu izkazanom susretljivošću zavađaju se ruski ratni zarobljenici na prekomjerni užitak alkohola kojemu su većinom i onako suviše skloni u pripitom stanju počinjaju onda razne ekcese, a naravno je posljedica toga da se proti njima mora energično postupati i upotrebljavati stroge kazne.« Zabranjuje se poslodavcima i trgovcima da zarobljenicima prodaju žestokih pića.

Proglas od 20. veljače 1916. utvrđuje da se civilno pučanstvo u doticaju s ratnim zarobljenicima često ne drži granica pristojnosti i ćudoređa. Tako se kaže da se često događalo da su žene i djevojke u svom ophođenju s ratnim zarobljenicima »zaboravile na obzire, koje bi morale imati spram svoje narodnosti, rase i obiteljske časti«. Zbog toga je kao pravilo vrijedilo da svi ratni zarobljenici koji su zaposleni u poljsko-gospodarskim radnjama unutar pojedine općine budu smješteni u zajedničke konake. Tamo gdje to nije bilo moguće mogli su se u grupama smještati u općinske zatvore, ubožnice ili druge zgrade, prikladne da se zarobljenici smjeste odijeljeno od drugih. Bilo je zabranjeno da pojedini ratni zarobljenici budu nastanjeni kod posjednika gospodarstva. Također, ukoliko bi se dokazalo da je neka ženska osoba stupila »u kakav ljubavni i spolni odnošaj« s ratnim zarobljenikom, izrečena se presuda trebala proglasiti po političkoj oblasti u prvoj molbi u općini u kojoj je prebivalište te osobe. Pučanstvo je bilo upoznato s pravilima, a svaki se prekršitelj strogo kažnjavao po postojećim propisima.¹⁶

Nekoliko spisa govori o radu zarobljenika na posjedima, vlastelinstvima, plaćanju troškova za njihovu dopremu i smještaj te plaćanju liječenja i hrane.

O statusu ruskih zarobljenika svjedoči i priopćenje Vojnoga zapovjedništva o prekršaju 26-ogodišnje Rakite Krstić iz Bršadina (okrug Vukovar), koja je okrivljena da je stupila u ljubavni i spolni odnos s ruskim zarobljenikom. U izjavi je okrivljena izjavila da joj je zarobljenik obećao da će je oženiti.¹⁷

U oglasu Ministarstva rata u svezi s prigovorima zarobljenika, koji se žale da im poslodavci zabranjuju čitanje novina, naglašava se da je dopušteno čitanje ruskih novina Nedjelja kako bi se pokazalo da je Austro-Ugarska civilizirana država.¹⁸

O ruskim zarobljenicima koji su radili samostalno na području Hrvatske svjedoče i sljedeći spisi.

Odjel za narodno gospodarstvo Zemaljske vlade primilo je molbu ruskoga zarobljenika koji je izučio cipelarski zanat i time se bavio u Križevcima, gdje je nakanio i

¹⁴ HDA, UOZV; SDDS, 717/1915.

¹⁵ HDA, UOZV, IV B-res. 395/1916.

¹⁶ HDA, UOZV, IV B- res. 2/1916.

¹⁷ HDA, UOZV, IV B-res. 8516/1916.

¹⁸ HDA, UOZV, IV B-res. 6547/1917.

ostati te tražiti obrtnu dozvolu. Iako nije imao isprava o izučenom zanatu, njegov je rad bio poznat u mjestu.¹⁹

Prema izvještaju vojne policije Komanda IV. armijske oblasti utvrdila je da u Zagrebu postoji »Ruski kružok«, muzička sekcija u kojoj kao učitelj ruskoga jezika djeluje bivši zarobljenik Smimov, te da je osim ovoga bio osnovan i »Ruski kružok raskolnici«, u kojem je učitelj ruskoga jezika također bivši zarobljenik Antonijo Valentin. Djelovanje kružoka bilo je pod nadzorom.²⁰

O zarobljenicima u obiteljskom fondu Erdődy

U Hrvatskom državnom arhivu čuva se fond obitelji Erdődy, znamenite vlastelinske obitelji mađarskoga podrijetla, koja je imala posjede i u Jastrebarskom nedaleko od Zagreba. Kao dio fonda sačuvan je osobni Dnevnik grofa Stjepana Erdődyja, posljednjega pripadnika jastrebarskoga ogranka, koji na više od 11 000 stranica velikoga formata, uvezanih u 21 bilježnicu i pisanih njemačkim jezikom, obuhvaća razdoblje od 1903. do 1922. Među stranicama djela pronađene su i grofove zabilježbe o boravku ruskih zarobljenika u Jaski. Već potkraj 1915. prošlo je Jaskom 30 ruskih zarobljenika na putu za Ozalj, gdje su bili određeni za rad na vlastelinstvu. Erdődy je zabilježio da su dobri radnici, koji vrlo savjesno obavljaju povjerene poslove. Ova svjedočanstva pružaju zanimljivu ilustraciju odnosa prema zarobljenicima, za koji se može ustvrditi da je bio human. Grof se već 1916. zalagao da se zarobljenicima odsluži pravoslavna liturgija u njegovu dvorcu, te je ona i održana u jaskanskoj čitaonici, a za tu je prigodu pravoslavni svećenik doputovao iz Zagreba. Od ruskih zarobljenika grof je izdvojio Nikolaja Sergejeviča Kaltininina iz Jekaterinoslava, kojega je naselio u svom dvorcu i nazvao ga »ljubimcem kuće«. On je nazočio gramofonskim koncertima i društvenim večerima u dvorcu, štoviše stalno je pratio grofa u lov i nosio mu pušku. Također nalazimo podatak da je grof, kada je stigla zapovijed da se pet ruskih zarobljenika prebaci s vlastelinstva na talijansko ratište, istinski žalio, te je na kraju poklonio svakomu od njih 5 kruna i namirnice. U Dnevniku se još bilježi da se posljednja skupina od 11 zarobljenika zadržala do 2. studenoga 1918. Dvojica od njih Jaska se toliko dopala da su odlučili ne vratiti se u Rusiju nego trajno ostati u Jastrebarskom. Od ove dvojice jedan je bio neoženjen te se odlučio oženiti Ljubicom Sertić iz Duge Rese. Drugi, oženjeni, iskoristio je priliku da se ne vraća svojoj ženi, za koju Erdődy navodi da je imala zlu ćud.²¹

Fragmenti o zarobljenicima u zagrebačkom Ilustrovanom listu

U novinama *Ilustrovani list*, koje su izlazile jednom tjedno (subotom) za Prvoga svjetskog rata i donosile vijesti s bojišnice te razne priloge iz svakidašnjega života, pronađeno je nekoliko slika popraćenih crtica o ruskim zarobljenicima na području Hrvatske.

List od 8. svibnja 1915. donosi slike ruskih zarobljenika u Zagrebu, napominjući da ih je oko sto, da su došli na oporavak i da su smješteni u zgradi realne gimnazije. Dok se na jednoj fotografiji nalaze ruski vojnici u razgovoru s domaćima u hladovini, druga prikazuje grupu ranjenih ruskih vojnika.²²

Ilustrovani list od 21. kolovoza 1915. donosi tekst sa fotografijama zarobljenih Rusa u Dugom Selu, u kojem se kaže: »U posljednje vrijeme sve se više upotrebljavaju zarobljeni

¹⁹ HDA, UOZV, IV B-res. 3162/1918.

²⁰ HDA, PRZV, 6-14, 5951/1919.

²¹ Čebotarev Andrej: *Prvi svjetski rat u očima grofa Stjepana Erdődyja*. *Gazophylacium*, 1–2, 1995., str. 46–47.

²² *Ilustrovani list*, br. 19., Zagreb, 8. svibnja 1915.: *Zarobljeni Rusi u Zagrebu*, str. 437.

ruski vojnici za rad na polju pa pošto su se pokazali kao marljivi i dobri radnici, naročito poljodjelci traže ih od vojnih oblasti gospoštije i vlastelinstva gdje se osobito u ovo vrijeme uvelike osjeća pomanjkanje muških radnih sila. I kod nas u Hrvatskoj upotrebljavaju se Rusi na više mjesta pa su tako i u zagrebačkoj okolini u većem broju zaposleni.« Nadalje članak navodi kako su se ruski zarobljenici koji rade na popravku željezničke pruge u Dugom Selu brzo snašli u novom kraju, da su u kratko vrijeme lijepo naučili hrvatski te da: »Prije i poslije jela peru si ruke i mole zajednički, ponajvećma na taj način da u zboru pjevaju crkvene pjesme.«²³

Fotografija iz *Ilustrovanoga lista*, Zagreb, 21. kolovoza 1915., br. 34

Manji tekst s fotografijom od 16. listopada 1915. o zarobljenim Rusima kod regulacije Save kaže: »U Žitnjaku kod Save zaposleno je oko pedeset Rusa kod regulacije Save. Većinom još prošle zime zarobljeni i to većim dijelom u Karpatima. Na zarobljenički život sasma su se već priučili i radnje kod regulacije obavljaju prilično okretno, a nije ni čudo jer su većim dijelom što nadničari a što opet seljaci, koji su naučili na taj posao. Interesantno ih je promatrati u nedjelju, kada se okupe pa uz svirku i pjesmu te ples provode vrijeme.«²⁴

Dana 23. ožujka 1918. list donosi 6 fotografija ruskih zarobljenika u Zagrebu: Rus kao prodavač na trgu, zarobljenici spremaju ugljen, zarobljenici režu žicu kod Save za pleter, spremanje sirove kože u skladišta, Rusi otpremaju bačve kolima, zarobljenici iz raznih ruskih krajeva.²⁵

Bjegovi ruskih zarobljenika

Veliku skupinu spisa čine obavijesti o bijegu ruskih zarobljenika. Njihov je obrazac gotovo isti. Neka vojna oblast javljala bi nižim upravnim vlastima o bijegu zarobljenika navodeći ih poimence, uz fizički opis i navođenje posebnih karakteristika, a ponekad uz naznaku kojem su logoru pripadali te iz kojega su mjesta zaposlenja ili tabora pobjegli. Za mnoge stoji da uz ruski malo govore i hrvatskim jezikom. Tek mjestimični izvještaji potvrđuju razloge bjegova zarobljenika. Naime, ruski su se zarobljenici tužili na zlostavljanje poslodavaca, nedostatnu prehranu ili prekomjerni rad.

U obavijestima o bjegovima navode se i logori iz kojih su potjecali zarobljenici: Hajmaisker, logor u Duna Szerdahelyju, Reihenberg, Salzburg, Marchtrenk, Isenburg, Mylowicz, Sigmündsherberg, Zombor, Ostffijaszi, Osot i Kenjerljac

Iz izvještaja je moguće locirati mjesta na kojima su zarobljenici radili te zabilježiti poslove kojima su se bavili.

Sačuvan je i zapisnik od 6. rujna. 1915. o bijegu ruskih ratnih zarobljenika iz tvornice drva u Černomercu (Zagreb), koji kaže: »Povodom telefonske prijave kr. oružničke postaje u Vrabču da su noćas iz tvornice pobjegli 6 ruskih zarobljenika izašao je oblastni izaslanik na lice mjesta a da iztraži sve okolnosti i razlog ovom bjegstvu. Ustanovljuje se, da tvornica imade već nekoliko tjedana 16 ratnih ruskih zarobljenika u tvorničko-radne svrhe. Ove zarobljenike nadzire vojnički stražar Hersch Hirsch a osim toga vodi nadzor i sve tvorničko osoblje. Vojnički stražar drži stražu do 12 sati u noći a onda legne spavati te zgrada u kojoj

²³ Ilustrovani list, br. 34, Zagreb, 21. kolovoza 1915.: *Zarobljeni Rusi u Dugom selu*, str. 798.

²⁴ Ilustrovani list, br. 42, Zagreb, 16. listopada 1915.: *Zarobljeni Rusi kod regulacije Save*, str. 986.

²⁵ Ilustrovani list, br. 12, Zagreb, 23. ožujka 1918.: *Ruski zarobljenici u Zagrebu*, str. 179.

zarobljenici spavaju, ostaje bez straže. Noćas poslije pol noći nestalo šestorice zarobljenika. Preslušan vojnički stražar izjavljuje, da ne zna kuda i s kojih razloga je ovih 6 zarobljenika uteklo. Zarobljenici se upotrebljavaju za rad posve normalno kako su se i prije domaći radnici upotrebljavali, najme u jutro do 6 sati do 8 ½, od 9 sati do 12 i od 1 ½ do 6 sati na večer. Hrane se tri puta na dan, te dobivaju: zajuttrak sastojeći od crne kave ili čaja te komad špeka, objed sastojeći od variva, dobro začinenoga a večeru isto tako i to izmjenice prema njihovom izboru, jer imaju svoga vlastitog kuhara. Kruha dobivaju svaki dan i to 1 kilogram na osobu, a osim toga 20 fil. radnoga doplatka dnevno. Vojnički stražar izjavljuje da je jelo dobro i tečno, i da se do sada nijedan od njih nije potužio. Preslušan je ujedno Mihael Karpoff, čovjek vrlo inteligentan i samosvjestan koga su do sada svi zarobljenici držali za svog prednjaka te su slušali njegove savjete. I on izjavljuje da uporaba radne sile zarobljenika bila posve normalna a jelo da je bilo tečno i obilno pak ne zna koji su razlozi mogli skloniti šestoricu na bijeg.« Slijede imena zarobljenika za kojima je raspisana tjeratica. Poslije se javlja da su četvorica zarobljenika uhićeni.²⁶

Kotarska oblast u Svetom Ivanu Zelini izvijestila je o pobjeglim ruskim ratnim zarobljenicima koji su se nalazili zaposleni u industrijskom poduzeću Stjepana Puceka sinovi u Svetom Ivanu Zelini, a koji su bili iz logora Sigmündsherberg. Navedeno je da se slučaj bježanja zarobljenika iz mjesta zaposlenja mora odmah prijaviti mjerodavnoj kotarskoj, odnosno redarstvenoj oblasti, koja će »bezodvlačno i brzojavnim putem svestranu potragu u području kotara za odnosnim pobjeglim ratnim zarobljenikom odrediti.«²⁷

Iz okružnice IV B odsjeka iščitava se da je na postaji u Križevcima uhićen ruski ratni zarobljenik, koji je navodno pobjegao iz Komina u Istri, gdje je bio na radu, a pripadao je zarobljeničkom logoru Feldbach kraj Graza. Isti je nakon nekoliko dana pobjegao iz redarstva u Križevcima, a proganjao ga je poljski sud u Ljubljani po nalogu vojnoga zapovjedništva sočanske fronte radi oskrvnjenja grobova, odnosno zločina krađe s mrtvih tijela.²⁸

U okružnici upućenoj civilnim redarstvenim i vojnim oblastima navodi se da je odvjetnik vojnoga zapovjednika u Zagrebu priopćio je da su ruski ratni zarobljenici, šumski radnici tvrtke A. Turčić u Križevcima, osumnjičeni da su na štetu poslovođe ukrali par cipela, tri para državnoga rublja te pobjegli.²⁹

Prema jednom izvještaju u pogledu bijega ruskih ratnih zarobljenika navodi se da je na području vojnoga zapovjedništva Zagreb od 1. I. do 30. VI. 1917. pobjeglo 3989 ratnih zarobljenika, a vraćeno njih 972 (24%). Kao razloge bijega navodi se da su ratni zarobljenici smješteni kod poslodavaca u poljoprivredi i u tvornicama koje nisu pod vojnim nadzorom, iako su rado u tim mjestima prihvaćeni zbog manjka radne snage. Vojno zapovjedništvo poziva da poslodavci u suradnji sa žandarmerijom pojačaju nadzor nad kretanjem zarobljenika. Istaknuto je da se prihvat odbjegla ratnoga zarobljenika drži prekršajem.³⁰

Crteži iz *Ilustrovanoga* lista, Zagreb, 19. svibnja 1917., br. 20

Završetak rata i pitanje povratka u domovinu

²⁶ HDA, UOZV, IV B-res. 634/1915.

²⁷ HDA, UOZV, IV B-res. 5710/1916.

²⁸ HDA, UOZV, IV B-res. 2785/1917.

²⁹ HDA, UOZV, IV B-res. 2052/1917.

³⁰ HDA, UOZV, IV B-res. 2828/1917.

Jedna okružnica Povjerenika za unutarnje poslove govori da se svi ruski zarobljenici koji se nalaze na teritoriju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca trebaju »prikupljati i prihvatiti dok ne bude mogućnosti da se preko Rumunjske transportiraju u Rusiju«. U tu se svrhu svi oficiri trebaju otpremiti u Temišvar komandantu mjesta koji se brinuti za njihov smještaj i prehranu, a podoficiri i vojnici prikupit će se u jednu ili više radničkih četa. Zarobljenici iz Hrvatske i Slavonije prikupit će se u Zagrebu kod 25. pješačke pukovnije.

Druga okružnica Povjereništva za unutarnje poslove vezano za ruske zarobljenike govori da je slobodno kretanje dopušteno samo onim ruskih zarobljenicima koji su u Kraljevstvu SHS stekli rodbinske i poslovne veze, koji imaju stalni posao i za koje je »od nadležnih građanskih oblasti zvanično utvrđeno, da su neprekornog političkog ponašanja«. One pak, stoji u okružnici, koji ne žele raditi »ili su skloni boljševičkoj propagandi treba preko nadležne vojne oblasti otpremiti u njihovu otadžbinu«.

Navedene su okružnice prilog molbi ruskoga zarobljenika koji se oženio u Hrvatskoj i kao napoličar preuzeo 40 jutara zemlje od bivšega poslodavca da mu se dodijeli državljanstvo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.³¹

Među spisima je nađen i Nacrt postupka s ruskim ratnim zarobljenicima na radu u poljoprivredi i industriji nakon sklapanja mira s Rusijom i Ukrajinom a kojim se propisuje njihova opskrba hranom, odjećom, dobivanje plaće, proširuju im se slobode (pravo na otpust iz zarobljeništva), iako su se u slučaju bijega morali prijaviti te im se bez suglasnosti nije moglo promijeniti radno mjesto. Posebne odredbe vrijedile su za ruske zarobljenike u logorima, vojnim pogonima i radničkim strankama te za ruske oficire, liječnike i zarobljenike u kaznionicama. Više se ruske zarobljenike nije tretiralo kao neprijatelje.³²

U gradivu je pronađen i Naputak o postupku sa ratnim zarobljenicima iz Rusije, Ukraine, Finske i iz ruskih područja zaposjednutih od Austro-Ugarske i Njemačke u vremenu od 1. svibnja 1918. do otpuštanja kući, s poglavljima koja su detaljno, između ostalih, regulirala pitanja radne dužnosti, opskrbe, odijela, proširenja slobode za ratne zarobljenike, bijega ratnih zarobljenika, liječničkoga postupanja s ratnim zarobljenicima, osiguranja zarobljenika pri nezgodama i sl.³³

Vojno zapovjedništvo u Zagrebu uputilo je Zemaljskoj vladi spis od 9. VIII. 1918. o političkoj, socijalnoj i gospodarskoj propagandi među ruskim ratnim zarobljenicima, u kojem stoji kako će se tijekom sljedećega mjeseca gotovo milijun ruskih ratnih zarobljenika iz Austro-Ugarske vratiti u domovinu. Da se vrate s ugodnim sjećanjima, a ne mržnjom prema Monarhiji, trebalo je provesti političku, socijalnu i gospodarsku propagandu koja bi uključivala izraze želje Monarhije za mirom te žaljenje zbog rata i njegovih posljedica. Navedena predavanja trebali bi sastaviti srednjoškolski profesori i činovnici trgovačke komore.³⁴

Temeljem odobrenja zahtjeva 14 ruskih ratnih zarobljenika za stalnim prebivalištem u Austro-Ugarskoj koje je Ministarstvo rata uputilo hrvatskom banu donose se važna pravna pitanja za ruske ratne zarobljenike od 13. IX. 1918., u kojima se govori o višegodišnjem boravku gotovo milijun ruskih državljana u austrijskom zarobljeništvu, njihovu radu u poljoprivredi i industriji, upoznavanju sa stanovništvom te postupkom sa zarobljenicima do njihova povratka u domovinu. Brigu o zarobljenicima vodio bi Ured za pravnu pomoć za neprijateljske zarobljenike, koji bi se tek trebao osnovati u Beču i Budimpešti i bio bi

³¹ HDA, PRZV; 6-14, 921/1919.

³² HDA, UOZV, IV B-res. 1478/1918

³³ HDA, UOZV, IV B-res. 1710/1918.

³⁴ HDA, UOZV, IV B-res. 3774/1918.

mjerodavan za organizaciju povratka u Rusiju. Dano je više priloga s temama na koje treba paziti, npr. odobrenje naseljavanja ruskih i ukrajinskih zarobljenika u Austro-Ugarskoj kao radne snage u gospodarstvu te se kaže da zarobljenik može i ne mora otići, a Monarhija ga može protjerati ako je vojno sumnjiv, no sve ovisi o motivu njegova ostanka (ako se prilagodio životu u Austro-Ugarskoj, žena ga u Rusiji vara, oduzet mu je posjed, ima slobodu u Monarhiji). O molbama za ostanak odlučivat će Ministarstvo rata, unutrašnjih poslova i financija, a navedeni su i razlozi odbijanja; određuje se postupak kod sklapanja braka s državljanicom Austro-Ugarske; dane su odredbe o pravnoj sposobnosti zarobljenika – mogućnost sklapanja pravnih poslova; opisan je postupak sa zarobljenicima koji rade u poljoprivredi i industriji (radna obveza, opskrba, odjeća, plaća); navode se odredbe o radu u vojnim pogonima; govori se o postupku sa zarobljenicima u zarobljeničkim logorima do povratka u domovinu (rad, izlaz bez pratnje, posjete lokala, legitimiranje, kazne); reguliran je prijevoz zarobljenika – prema propisima i organizaciji Ministarstva rata s priloženim evidencijskim listom za pojedinoga zarobljenika (ime, čin, mjesto i vrijeme zarobljavanja, državljanstvo, vjera, liječnički pregled); nešto je navedeno i o postupku s časnicima – koji su ratni zarobljenici sve dok se ne vrate u domovinu i tretiraju se prema Haaškom sporazumu. U prilogu se popunjene osobnim podacima nalaze tzv. Bilježnice za ruske zarobljenike kao obrazac molbe za ostanak.³⁵

Zaključak

U ovom radu predstavljen je izbor iz nevelika gradiva o ruskim ratnim zarobljenicima u Hrvatskom državnom arhivu, uglavnom koncentriranoga u fondovima Zemaljske vlade, a dani su i manji osvrti na ostavštinu grofa Erdődyja i *Ilustrovani list*. Naznaka o sačuvanosti pojedinačnih dokumenata, koje ovom prilikom nisu obuhvaćene, ima i u gradivu Odvjetničke kancelarije dr. Radivoja Waltera, u seriji o djelatnosti kancelarije u kaznenim predmetima, također je nešto pojedinačnih spisa sačuvano u zbirci Kontrarevolucija i bjelogardijci, dok bi se zainteresirana istraživača moglo uputiti u potragu za rijetkim dokumentima tematskih zbirki nekadašnjega Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (1910.–1941.). Dakako, nije isključeno da bi se na poneki trag o životu ruskih zarobljenika na ovom prostoru mogao pronaći i u drugim fondovima i zbirkama razdoblja o kom je bilo riječi. Treba napomenuti kako su predstavljeni dokumenti doneseni bez posebne analize, jer se budućim istraživačima tek htjelo ukazati na njihovo postojanje. Ukupno uzevši, predstavljeno gradivo, kao i ono koje bi tek valjalo pronaći, može poslužiti kao prikaz života na području Hrvatske jedne sudbinske skupine u Prvom svjetskom ratu.

Summary

RUSSIAN CAPTIVES OF THE FIRST WORLD WAR IN THE RECORDS OF THE CROATIAN STATE ARCHIVES

The paper was prepared for the international scientific conference »Russia and the World Before, During and After the World War I in the Documents of Archives in Russia and Abroad« which took place between September 7–8 2004 in Moscow.

So far Croatian historiography has not paid due attention to topics relating to the history of the World War I, although that period represents one of the most complex

³⁵ HDA, UOZV, IV B-res. 5059/1918.

phenomena of this region. While political and military issues are analyzed in few studies, those that deal with broader and more comprehensive approach of everyday life cannot be found. One of the reasons may be in the fact that the amount of the First World War sources preserved in the Croatian State Archives is small.

The article consists of the following titles and subtitles: Causes of the World War I, Supervisory Service for Prisoners of War, Documents: *Captives in the Monarchy, Everyday Life of Russian Prisoners of War, Family Papers Erdoedy, Newspaper "Ilustrovani list", Escapes of Russian Prisoners of War, The End of War and Problems of Homecoming.*

Most documents relating to the Russian prisoners of war are found in the fonds of Croatian-Slavonian-Dalmatian Government, in the personal papers of count Erdoedy, same as in the "Illustrated Weekly" magazine ("Ilustrovani list"). All together they outline a life of the Russian prisoners of war in Croatia during the First World War.

Key words: *First World War, Croatian State Archives, Russian war captives*